

HOIVA IÄKKÄIDEN PUOLISOIDEN SUHTEESSA JA ARJESSA¹

Liina Sointu: YTT, tutkija, Tampereen yliopisto

liina.sointu@uta.fi

Janus vol. 25 (1) 2017, 61–67

Michael Haneken elokuva *Rakkaus* (Amour, 2012) käsittelee samaa aihetta kuin väitöskirjani (Sointu 2016). Elokuva kertoo iäkkäistä pariisilais-pariskunnasta, jonka elämän ja arjen mullistaa vaimon halvaantuminen ja masennus. Elokuva kuvaa karusti ja korruttomasti sitä, miten kulttuuririennot vaihtuvat vaivan ja hoivan täyteiseksi arjeksi kotona. Mies hoivaa vaimoaan kotona – hän on luvannut, ettei tämä joutuisi hoivakotiin.

Elämä näyttää ensin pysähtyvän paikoilleen, mutta lähempää tarkasteltuna se on sittenkin täynnä liikettä. Liike on hidasta ja raskassoutuista. Sitä kuvaa esimerkiksi kohtaaminen, jossa vanha mies tahtaa vaimoaan hitaasti, askel askeleelta, huoneen halki.

Yhdessä elokuvan kohtauksista parisunnan kaukana asuva aikuinen tytär saapuu ensimmäistä kertaa katsomaan halvaantunutta äitiään. Käytyään miltei puhekyvyttömän ja tästä selvästi hyvin ahdistuneen äitinsä kanssa lähes mahdottoman keskustelun, tulee hän järkyttyneenä isänsä luokse olohuoneeseen. Seuraa keskustelu, joka menee jokseenkin seuraavasti:

Tytär kysyy isältään: ”Mitä täällä oikein tapahtuu? Ei häntä voida vain jättää lojumaan vuoteeseen. Äitiä ei enää edes tunnista. Se on kauheaa!”

Isä vastaa: ”Tällä hetkellä ei voida tehdä mitään. Häntä hoidetaan ja hänellä on lääkitys. Ei voida tehdä muuta.”

”Miten niin ei voida, miksi häntä ei viedä sairaalaan?”, tytär kysyy.

Isä vastaa, että äitiä oli jo tutkittu, ja että nyt hänen annettaisiin olla rauhassa kotona.

Tytär miettii hetken. Sitten hän sanoo: ”En voi uskoa, ettei nykyaikana ole tehokkaampaa tapaa hoitaa tällaisia asioita.”

Väitöskirjani käsittelee juuri tilanteita, joita ei voida hoitaa tehokkaasti – ei ainakaan siinä merkityksessä kuin mitä tehokkaasti hoitamisella tavanomaisesti ymmärretään. Kun vanha ihminen sairastuu vakavasti, ei parantuminen useinkaan ole todennäköistä. Vaikka sairautta ei voida poistaa, voi elämää silti olla edessä vielä vuosia. Koko jäljellä olevan elämän ajan tarvitaan hoivaa – sitä, että joku auttaa peseytymään, pukeutumaan, syömään ja liikkumaan. Toista ihmistä tarvitaan lähelle myös tuomaan turvaa ja, etenkin jos kyseessä on muistisairaus, opastamaan pienimmissäkin asioissa.

Tutkimukseni tarkastelee omaishoivan arkea puolisoaan kotona hoivaavien iäkkäiden ihmisten näkökulmasta, hei-

dän kokemanaan ja kertomanaan. Keräsin tutkimuksen aineiston haastatteleamalla iäkkäitä naisia ja miehiä, joiden puoliset tarvitsivat hoivaa joko muistisairauden vuoksi tai siksi, että olivat menettäneet liikuntakykynsä osittain tai lähes kokonaan.

Tutkimuksessani ymmärrän hoivan ruumiillisena suhteena ja hoivaamisen tähän suhteeseen sijoittuvana toimintana. Ruumiillisuudesta puhuminen johtaa helposti ajattelemaan ruumiillista työtä – hikistä ja raskasta huhkimista. Tätä omaishoivan arki toki usein onkin. Se on täynnä toimia ja tehtäviä, joita tutkimuksissa on eritelty muun muassa henkilökohtaisissa toimissa auttamiseksi, kotitöiden tekemiseksi, asioiden järjestämiseksi ja henkiseksi tueksi (esim. Kauppinen & Silfver-Kuhlampi 2015, 29–30).

Hoivaa on tutkittu myös siitä näkökulmasta, millaista ruumiinläheisyyttä se edellyttää (Widding Isaksen 1994; Tedre 1999; Kuronen 2007). Vaipan vaihtaminen tarkoittaa vahvaa ruumiinläheisyyttä verrattuna kaupassa käymiseen toisen puolesta. Hoivaa ja sen muotoja on jäsennetty myös sen perusteella, onko kyse pääosin fyysisestä, emotionaalisesta vai sosiaalisesta auttamisesta (James 1992; Twigg 2000). Tällaisessa jaottelussa lohduttaminen on tunnettyötä, kun taas taluttaminen on fyysistä hoivaa.

Edellisen kaltaiset jaottelut kertovat varsin kattavasti siitä, mitä kaikkea omaishoivan arkeen voi kuulua. Aloittaessani tutkimukseni tekemistä minusta kuitenkin tuntui, että jotain hoivan kannalta olennaista oli sittenkin vielä jäänyt tutkimuksessa nimeämättä.

Se jokin tuntui katoavan edellä kuvaamani jakojen väleihin. Se oli kyllä ruumiillista, mutta se ei ollut samalla tavoin fyysisesti raskasta kuin nostaminen ja kantaminen. Se tuntui tiivistyvän konkreettisiin tilanteisiin ja toimintaan, mutta samalla siinä oli kyse tunteista ja läsnäolosta.

Kuunnellessani haastateltaviani tunne tästä nimeämättömästä vahvistui. He kertoivat minulle tilanteista, joissa he kuuntelivat yöllä puolisonsa liikkeitä vuoteesta käsin tai vain istuivat nojatuolissa ja jättivät lukematta kirjaa olakseen läsnä puolisolleen. Nyt tutkimukseni valmistuttua tiedän, että nämä arkisiin tilanteisiin, suhteisiin ja yhdessäoloon liittyvät tapahtumat sisältävät tärkeää hoivaavaa toimintaa.

Joku voi kysyä, miten ihmeessä tällainen arkinen yhdessäolo voi olla yhteiskuntatieteellisesti ja sosiaalipoliittisesti kiinnostavaa. Miksi on tärkeää puhua niin paljon hoivasta ja tutkia sitä, mitä hoiva merkitsee arjessa?

Siksi, että iso osa vanhushoivasta 2010-luvun Suomessa nojaa muun muassa edellä kuvatun kaltaisiin arkisiin tilanteisiin. Vanhushoivapolitiikan tavoitteena on, että vanhusväestö asuu mahdollisimman pitkään kotona (STM 2013). Vielä ei kuitenkaan tiedetä tarpeeksi siitä, mitä vaativan hoivan asettuminen osaksi läheissuhteita ja kotia merkitsee iäkkäiden ihmisten arjessa (Vilkko 2010, 215). Omaishoivatoon kohdistuu suuria odotuksia (STM 2014). Sen pitäisi olla yksi ratkaisu ikääntyvän väestön kasvavaan hoivatarpeeseen. On tärkeää, että omaishoidon tukea ja muita vanhuspalveluja kehitettäessä on saatavilla tutkimustietoa siitä,

miksi ja millaista tukea tässä elämäntilanteessa tarvitaan.

Tutkimukseni tarkoituksena ei kuitenkaan ole tuottaa tietoa vain etuuksien ja palvelujen kehittämiseksi. Tutkimuksellani haluan myös haastaa vanhuuden hoivaa koskevia yhteiskunnallisia puhe- ja ajattelutapoja ja tehdä tilaa toisenlaisille, arjen lähtökohdat huomioiville puhetaivoille.

Yksi vaikutusvaltainen ja yhteiskunnallista keskustelua hallitseva puhetapa korostaa taloudellisen tehokkuuden ja kustannusten hillitsemisen välttämättömyyttä hoivassa. Myös omaishoitoa koskevissa keskusteluissa tärkeä pohjavire on, että omaishoito on kustannustehokas tapa järjestää vanhuuden hoiva. Tällainen kapea ymmärrys häivyttää sitä, että oikeudenmukainen ja tasa-arvoa edistävä vanhushoivapolitiikka edellyttää, että palveluihin käytetään riittävästi julkisia varoja (ks. Hoppania ym. 2016). Tämä koskee myös omaishoivan elämäntilanteiden tukemista.

Hoivan tarvitseminen on niin perustava osa ihmisyyttä ja hoivaaminen niin yhteiskunnallisesti välttämätöntä toimintaa, että hoivasta on voitava puhua sen omilla ehdoilla (Wærness 2006, 24; Mol 2008, 2; Hoppania ym. 2016). Tarvitaan sanoja ja käsitteitä, joilla kuvata hoivan arkista maailmaa ja joiden avulla pohtia sitä, mistä hoivassa on kyse ja mitä hyvä hoiva toteutuakseen vaatii. Näitä sanoja ja käsitteitä tutkimuksessani etsin.

Tutkin sitä, millaista toimintaa ja toimijuutta hoivaan sisältyy arkisen yhdessäolon, kohtaamisten ja suhteiden näkökulmasta. Tutkimuksessani tar-

kastelin ensin sitä, miten haastateltavat kertoivat päätyneensä hoivaamaan puolisoaan kotona. Hoivan alkuvaiheita koskevat kokemukselliset tarinat kertoivat erityisestä, hoivaan sitoutuvasta toimijuudesta. Sen ytimessä on hyvän elämän ja arjen mahdollisuuksien etsintä tilanteessa, jossa elämä oli dramaattisesti muuttunut. Puolisoaan hoivaavien oli muodostettava käsitys siitä, kuka on kykenevä, oikeutettu ja vastuullinen hoivaamaan. Tätä käsitystä haastateltavat puntaroivat niin suhteessa puolisoon kuin tarjolla oleviin hoivan järjestämisen vaihtoehtoihin. Toisinaan kodin ulkopuolinen hoiva tulkittiin puutteelliseksi ja puolison yksilölliset, jopa elintärkeät tarpeet sivuuttavaksi. Tällöin omaishoivasta tuli ainoa eettisesti hyväksyttävä vaihtoehto.

Toiseksi tarkastelin hoivaamista arjessa, johon hoiva oli jo vakiintunut. Hoivaaminen, sellaisena kuin haastateltavat sitä minulle kuvasivat, osoittautui hienovaraiseksi tuntevaksi toiminnaksi. Se on toimintaa, jossa huomioidaan puolisoa ja hänen tarpeitaan asettaen ne oman toiminnan lähtökohdaksi arkisissa tilanteissa ja kohtaamisissa. Tunnistin neljä erilaista tuntevan toiminnan muotoa. Niitä yhdistää toisiinsa se, että tunteiden tuntemisella ja ilmaisemisella, aistimisella ja havaitsemisella, ajattelemisella, tietämisellä ja muistamisella on niissä kussakin oma tärkeä merkityksensä. Tuntevan toiminnan tarkastelu nostaa esiin, että iäkkäät puoliset ovat taitavia hoivaamaan, mutta myös, että kyse on vaativasta toiminnasta. Vaikka yhtäältä on kyse näennäisen pienistä asioista, tekee puolison jatkuva huomioiminen toisaalta arjesta paikoitellen hyvin säädeltä.

Kolmanneksi tarkastelin puolisoaan hoivaavien tasapainoilua itsestä ja toisesta huolehtimisen välillä arjen tilallisuuden näkökulmasta. Kysyin, mistä puolisoaan hoivaavat löytävät oman tilan ja mitä se heille merkitsee. Omat tilat ovat yhtäältä arjen keskelle muodostuvia ”pieniä rakoja” ja toisaalta arjesta etäälle vieviä ”irtiottoja”. Omia tiloja tarvitaan, jotta jaksaa olla kärsivällinen ja huolehtia puolisoista päivittäin. Omin tilojen tarkastelu nostaa esiin, että puolisoaan hoivaavat toimivat monin tavoin pitääkseen huolta myös itsestään. Tämä tapahtuu niissä rajoissa, joita puolisoa koskeva hoivavastuu heille asettaa ja joita käytettävissä oleva ulkopuolinen apu mahdollistaa.

Tutkimukseni tulokset auttavat ymmärtämään, että omaishoivan arki ei ole vain tehtäviä ja toimia vaan myös henkilökohtaista vastuuta, joka *koskee* ja *tuntuu*. Vastuu lävistää suhteet, yhdessäolon ja arjen. Pienten arkisten tilanteiden, toimien ja hetkien kautta hoiva muodostuu kokonaisvaltaiseksi olemiseksi toisen ihmisen rinnalla.

Suomessa, muiden pohjoismaisten hyvinvointivaltioiden tavoin, julkiset sosiaali- ja hoivapalvelut ovat pitkään olleet tärkeä keino keventää omaisten vaativaa hoivavastuuta (Anttonen & Sipilä 2000). Viime vuosikymmeninä julkisen palvelujärjestelmän karsimisen ja uudelleen organisoimisen myötä vastuuta on jälleen siirtynyt omaisille ja perheille (Häikiö & Anttonen 2011; Kröger & Leinonen 2012; Van Aerscht 2014). Tähän prosessiin on sosiaalipoliittisissa tutkimuskeskusteluissa viitattu *vastuiden yksityistymisenä* (Rodger 2000, 3; Szebehely 2005; Anttonen & Häikiö 2011).

Omaishoivan arjen näkökulmasta tätä prosessia kuvaa kuitenkin paremmin *vastuiden henkilökohtaistuminen*.² Vastuiden henkilökohtaisuus korostaa paitsi elettyä ja koettua vastuuta, myös sitä, että vastuu hoivasta hyvinvointivaltiossa on harvoin kokonaan yksityinen tai kokonaan julkinen (Sipilä 2003). Vaikka tulevaisuudessa omaisten odotetaan vielä nykyistä enemmän osallistuvan hoivaan, ei heidän oleteta tekevän tätä täysin vailla yhteiskunnan tukea. Omaishoiva onkin nyt tunnistetumpaa ja tunnustetumpaa kuin koskaan aiemmin. Läheisten hoivavastuuta keventävää julkista tukea kanavoidaan nyt nimenomaan omaishoidon tuen kautta.

Tutkimukseni perustalta esitän kaksi vanhushoivapolitiikkaa koskevaa johtopäätöstä. Ensinnäkin, mikäli omaishoivan osuus kaikesta vanhushoivasta yhteiskunnassa pysyy nykyisellään tai sitä kasvatetaan, on omaishoivaa tuettava kattavilla ja monipuolisilla palveluilla, jotka ovat yhtäläisesti kaikkien niitä tarvitsevien saatavilla. Hyvä hoiva vaatii ennen kaikkea aikaa. Koska omaishoivassa arki on tiivistä yhdessäoloa, vaatii hyvä hoiva sitä, että hoivaajalla on väliä aikaa myös itselleen. Omaishoivan arjessa tarvitaan pidempiä, usean päivän mittaisia vapaita, ja myös lyhyempiä, muutaman tunnin mittaisia vapaita. Tällaisten lyhyiden vapaiden tulisi toistua säännöllisesti ja riittävän usein, mutta joustavina ajankohtina. Vapaiden järjestämisessä avainasemassa ovat sijahoidon palvelut.

Toiseksi, omaishoidon tuen kehittäminen on tärkeää, mutta samalla on taattava laadukas kodin ulkopuolinen ympärivuorokautinen hoiva sekä kunnallisen kotihoidon palvelut kaikille niitä tar-

vitseville. Näiden palvelujen tulee myös olla riittävän hyvin taloudellisesti resursoituja, jotta henkilökunnalla on aikaa hoivalle. Tutkimukseni nostaa esiin, että läheiset suhteet ovat herkkiä, kun haavoittuvaisissa elämäntilanteissa elävät ihmiset pohtivat, miten he toimisivat oikein itseään ja läheisiään kohtaan. Jos kodin ulkopuolinen hoiva tulkitaan riittämättömäksi, voi syntyä painetta ryhtyä omaishoivaan pakon edessä.

Palataan vielä lopuksi Rakkaus-elokuvaan ja tyttären epäuskoon sen toisiasian äärellä, että äidin sairautta ja avuttomuutta ei kerta kaikkiaan voida tehokkaasti poistaa. Tyttären epäusko on inhimillinen, ymmärrettävä ja väistämätönkin reaktio läheisen ihmisen vakavaan sairauteen.

Yhteiskunnan rakenteellisella tasolla sama epäusko on kuitenkin suorastaan vaarallinen. Kaikkea sairautta ja siitä johtuvaa avuttomuutta ei kerta kaikkiaan voida poistaa. Silloin jäljelle jää ainoastaan yksi eettisesti kestävä vaihtoehto: mahdollisimman hyvän elämän ja hoivan turvaaminen. (Hoppania ym. 2016.) Viime vuosina tehokkaasti hoitamisen ideaali on tuotu myös hoivapalveluihin (Henriksson & Wrede 2008; Karsio & Anttonen 2013). Hoiva on kuitenkin se inhimillisen elämän alue, joka on lähtökohtaisesti ainakin jossain määrin tehotonta (Kittay 2001, 546). Tehokkuuden tavoittelu hinnalla millä hyvänsä johtaa suunnittelemaan palveluja lähtökohdista, jotka eivät tunnista sitä, mitä ihmiset tarvitsevat voidakseen elää riittävän hyvää elämää (Hoppania ym. 2016).

Tutkimukseni osoittaa, että puolison hoivaaminen on monin tavoin äärimäinen elämäntilanne. Siinä kääntyvät pääläelleen monet arkiset itsestänselvyydet, kuten se, että pääsee poistumaan kotoa käydäkseen kaupassa. Tällaisissa elämäntilanteissa elävien ihmisten tulisi voida luottaa julkiseen tukeen. Elämän on voitava jatkaa ilman kohtuuttomia vaikeuksia.

Parantumattomat sairaudet ja hoivan tarve ovat väistämätön osa ihmisyyttä ja yhteiskuntaa. Emme pääse niistä eroon, vaikka kuinka tehokkaasti pyrkisimme. Siksi se, miten hoiva yhteiskunnassa järjestetään, koskee lopulta, tavalla tai toisella, meistä jokaista.

VIITTEET

1 Kirjoitus perustuu Tampereen yliopistossa 9.9.2016 pidettyyn *lectio praecursoriaan*. Väitöskirjaa ovat rahoittaneet useat Anneli Anttonen johtamat tutkimushankkeet (ks. tarkemmin Sointu 2016). Tällä hetkellä kirjoittaja työskentelee tutkijana Turo-Kimmo Lehtosen johtamassa *Insurance and the Problem of Insecurity* -tutkimushankkeessa (nro 283447, Suomen Akatemia). Näiden hankkeiden lisäksi kirjoittaja haluaa kiittää Vaivakollektiivia (Hanna-Kaisa Hoppania, Olli Karsio, Lena Näre, Antero Olakivi, Tiina Vaittinen ja Minna Zechner) yhdessä kirjoittamisesta, keskusteluista ja oppimisesta, joka on vaikuttanut myös väitöskirjaan.

2 Vastuiden henkilökohtaistumisesta omaishoivaa laajempänä ilmiönä ks. Hoppania ym. 2016, 80–85, 200–201.

KIRJALLISUUS

- Anttonen, Anneli & Häikiö, Liisa (2011) Care ”going market”: Finnish elderly-care policies in transition. *Nordic Journal of Social Research* 2, 70–90.
- Anttonen, Anneli & Sipilä, Jorma (2000)

- Suomalaista sosiaalipolitiikkaa. Tampere: Vastapaino.
- Henriksson, Lea & Wrede, Sirpa (2008) Care Work in a Context of a Transforming Welfare State. Teoksessa Sirpa Wrede, Lea Henriksson, Håkan Høst, Stina Johansson & Betina Dybbroe (toim.) Care work in crisis: reclaiming the Nordic ethos of care. Malmö: Studentlitteratur, 122–130.
- Hoppania, Hanna-Kaisa & Karsio, Olli & Näre, Lena & Olakivi, Antero & Sointu, Liina & Väitinen, Tiina & Zechner, Minna (2016) Hoivan arvoiset: vaiva yhteiskunnan ytimessä. Helsinki: Gaudeamus.
- Häikiö, Liisa & Anttonen, Anneli (2011) Local welfare governance structuring informal carers' dual position. *International Journal of Sociology and Social Policy* 31 (3 & 4), 185–196.
- James, Nicky (1992) Care = organisation + physical labour + emotional labour. *Sociology of Health & Illness* 14 (4), 488–509.
- Karsio, Olli & Anttonen, Anneli (2013) Marketisation of eldercare in Finland: legal frames, outsourcing practices and the rapid growth of for-profit services. Teoksessa Gabrielle Meagher & Marta Szebehely (toim.) Marketisation in Nordic eldercare: a research report on legislation, oversight, extent and consequences. Stockholm: Stockholm University, 85–125.
- Kauppinen, Kaisa & Silfver-Kuhalampi, Mia (2015) Työssäkäynnin ja läheishoivan yhteensovittaminen – kyselytutkimuksen tuloksia. Teoksessa Kaisa Kauppinen & Mia Silfver-Kuhalampi (toim.) Työssäkäynti ja läheis- ja omaishoiva – työssä jaksamisen ja jatkamisen tukeminen. Sosiaalityöiden laitoksen julkaisuja 2015:12. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kittay, Eva Feder (2001) A Feminist Public Ethic of Care Meets the New Communitarian Family Policy. *Ethics* 111 (3), 523–547.
- Kröger, Teppo & Leinonen, Anu (2012) Transformation by stealth: the retargeting of home care services in Finland. *Health and Social Care in the Community* 20 (3), 319–327.
- Kuronen, Tanja (2007) Vanhusten kotisiivous – hoivaa vai palvelua? Teoksessa Marjaana Seppänen, Antti Karisto & Teppo Kröger (toim.) Vanhuus ja sosiaalityö. Sosiaalityö avuttomuuden ja toimijuuden välissä. Jyväskylä: PS-kustannus, 121–138.
- Mol, Annemarie (2008) *The Logic of Care. Health and the Problem of Patient Choice*. Abingdon: Routledge.
- Rodger, John J. (2000) From a Welfare State to a Welfare Society, the Changing Context of Social Policy in a Postmodern Era. Houndmills: Macmillan.
- Saarenheimo, Marja & Pietilä, Minna (toim.) (2005) Kaksin kotona. Iäkkäiden omaishoitoperheiden arjen ulottuvuuksia. Geriatrisen kuntoutuksen tutkimus- ja kehittämishanke. Tutkimusraportti 6. Helsinki: Vanhustyön keskusliitto.
- Sipilä, Jorma (2003) Hoivan organisointi: vai-vaistalosta markkinatarvaraksi. *Janus* 11 (1), 23–37.
- Sointu, Liina (2016) Hoiva suhteessa. Tutkimus puolisoan hoivaavien arjesta. Tampere: Tampere University Press, Acta Universitatis Tampereensis 2195.
- STM (2013) Laatusuositus hyvän ikääntymisen turvaamiseksi ja palvelujen parantamiseksi. Sosiaali- ja terveystieteiden julkaisuja 2013:11. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö ja Kuntaliitto.
- STM (2014) Kansallinen omaishoidon kehittämishjelma. Työryhmän loppuraportti. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön raportteja ja muistioita 2014:2.
- Szebehely, Marta (2005) Care as employment and welfare provision – Child care and elder care in Sweden at the dawn of the 21st Century. Teoksessa Hanne Marlene Dahl & Tine Rask Eriksen (toim.) Dilemmas of Care in the Nordic Welfare State. Continuity and Change. Aldershot: Ashgate, 80–97.
- Tedre, Silva (1999) Hoivan sanattomat sopimukset. Tutkimus vanhusten kotipalvelun työntekijöiden työstä. Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja Nro 40. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Twigg, Julia (2000) *Bathing. The Body and Community Care*. London: Routledge.
- Van Aershot, Lina (2014) Vanhusten hoiva ja eriarvoisuus, sosiaalisen ja taloudellisen taustan yhteys avun saamiseen ja palvelujen käyttöön. Acta Universitatis Tampereensis 1971. Tampere: Tampere University Press.
- Vilkko, Anni (2010) Koti vanhetessa. Teoksessa Anni Vilkko, Asko Suikkanen & Johanna Järvinen-Tassopoulo (toim.) Kotia paikantamassa. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus, 213–236.

Wærness, Kari (2006) Research on care: what impact on policy and planning? Teoksessa Caroline Glendinning & Peter A. Kamp (toim.) *Cash and Care. Policy Challenges in the Welfare State*. Bristol: Policy Press, 21–45

Widding Isaksen, Lise (1994) *Den tabublagte kroppen. Kropp, kjoenn og tabuer i dagens omsorgarbeiten*. Bergen: Universitetet i Bergen.